

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ ADLI ESERDE ELMALILI HAMDİ YAZIR'IN HADİSE YAKLAŞIMI ELMALILI HAMDİ YAZIR'S APPROACH TO THE HADITH IN HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

2015 • SAYI: 3 • SAYFA: 105-130

SAMI ŞAHİN
DOÇ. DR.

CUMHURİYET Ü. İLAHİYAT FAK.

ÖZ

Bu makalede Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsirinde hadislere yaklaşımı, hadisleri kullanım şekli, hadis metodolojisinde yer alan kavramları kullanışı, meçhul ve mevzu rivayetlere yer vermesi, kısacası genel itibarıyla onun hadis anlayışı ve hadis kültürüne vâkıf olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hak Dini Kur'an Dili, Elmalılı, Hadis kullanımı, Hadis anlayışı.

ABSTRACT

In this article it has been tried to introduce Elmalılı Hamdi Yazır's approach to the Prophet's traditions in his commentary called "Hak Dini Kur'an Dili". His usage of traditions (hadiths) and concepts which take place in the hadith methodology, his handling of unknown and fictitious narratives were dealt as well. In brief, his comprehension of hadith and in general, whether he is aware of hadith culture or not has been expressed.

Keywords: Hak Dini Kur'an Dili, Elmalılı, Hadith usage, Hadith comprehension.

Giriş

İslamî ilimlerin her biri, gerek hadislerden gerekse hadis ilimlerinden faydalanmış ve hadislere dayanarak ya da onlardan yardım alarak sahasındaki pek çok problemi çözmeye çalışmıştır. Nasıl ki fıkıh, kelam, tasavvuf ve diğer İslamî ilimlerin hadislerden ve hadis ilimlerinden faydalanmadan, onları kaynak olarak kabullenmeden varlıklarını devam ettirmeleri zor ise tefsirin de ayetleri izah ederken hadislerden uzak kalması bir o kadar zordur. Bu nedenle müfessirler de özellikle ayetleri rivayet yoluyla açıklarken ayetlerin açıklanmasına yardımcı olacak hadislerden istifade etmeye ve onlara tefsirlerinde yer vermeye gayret gösterir. Zira her müfessir hadislerden yoksun bir tefsirin ilmi değerinin ne kadar düşük olacağını bilmektedir.

Osmanlı'nın son dönemini ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerini idrak eden bir ilim adamı olan Elmahlılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), İslamî ilimlere vakıf olmasının yanı sıra felsefî ve pozitif bilimlerle de meşgul olmasından çok yönlü bir âlim olarak tanınmıştır. Fakat daha çok, Cumhuriyet döneminde medreselerin kapatılması sebebiyle Türk halkının Kur'an'ı anlamasına hizmet amacıyla kendisine yazdırılan Hak Dini Kuran Dili adlı eseriyle meşhur olmuştur. Hak Dini Kuran Dili adlı tefsirin, tefsirlerin birçoğunu bir araya getirme gayretiyle yazılmış olması bakımından tefsir sahasında önemli bir yeri vardır.

Hak Dini Kur'an Dili adlı eser tefsir bilimcileri tarafından çok çeşitli bilimsel araştırmalara konu olmanın yanı sıra kelam, tasavvuf, felsefe, sosyoloji ve psikoloji gibi diğer bilim dallarının da akademik çalışmalarına önemli bir ilmî malzeme

olmuştur. Bu bilimsel çalışmalar içerisinde tefsir alanında üç tane doktora tezi, onun çeşitli ilimlerle olan ilgisinin araştırıldığı birçok yüksek lisans tezi yapılmış, ayrıca 4-6 Eylül 1991'de Elmalı'da düzenlenen bir sempozyum zikredilebilir. Bahsi geçen bu akademik çalışmalara bakıldığında hadis alanındaki çalışmaların çok az olduğunu söylemek mümkündür.

Elmalı'nın tefsirindeki hadislerle ilgili ilk araştırma İsmet Ersöz tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan Hak Dini Kuran Dili'nde Hadis İstimat Tarzı, (Erzurum, 1976) adındaki bir çalışmadır. Son dönemlerde ise, özellikle hadislerin tahriri alanında zikre değer üç yüksek lisans çalışmasına rastlanmaktadır. Bunlardan bir tanesi, Abdurrahman Bestil'in "Elmalı Tefsirindeki Hadislerin Tahriri" (Konya, 2004) adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezidir. Abdurrahman Bestil, Elmalı'nın tefsirinin ilk üç cildinde yer alan hadislerin kaynaklarını ve kaynakların tespitindeki eksik yönleri göstermiş, buna ilaveten hadislerin sıhhat derecelerine göre taksim ederek farklı açılardan sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır.

İkincisi, Saliha Tekiner'in, "Elmalı Tefsirindeki Hadislerin Tahriri" (Konya, 2006) adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezidir. Saliha Tekiner, Elmalı'nın tefsirinin IV, V ve VI. ciltlerdeki hadisleri Kütüb-i Sittedeki yerlerini araştırıp tespit etmeye ve bu hadislerle ilgili muhaddislerin görüşlerine müracaat ederek değerlendirmeye gayret etmiştir.

Üçüncüsü ise, Bestami Gözalan'ın "Elmalı Tefsirindeki Hadislerin Tahriri" (Konya, 2007) adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezidir. Bestami Gözalan, söz konusu tefsirin VII, VIII ve IX. ciltlerde yer alan metni veya tercümesi bulunan hadisleri Kütüb-i Sittedeki yerlerini araştırıp tespit etmeye ve bazı muhaddislerin görüşlerine başvurarak değerlendirmeye çalışmıştır.

Elmalı'nın fikir ve düşüncelerini daha çok felsefi, itikadî, fikhî, tasavvufî ve ictimai meseleler üzerine yoğunlaştırması sebebiyle telif ettiği eserler arasında hadislerle ilgili hiçbir eserin bulunmadığı görülür.¹ Dolayısıyla Elmalı'nın Hak Dini Kur'an Dili adlı meşhur tefsirinin hadis bilimcileri tarafından incelenmesiyle Elmalı'nın hadislerle ilgisi, hadislere vukufiyeti ve onun hadisçilik yönü ortaya konulacaktır. Biz de makalemizde bu konuya dikkat çekmek, Hak Dili Kur'an Dili tefsirindeki hadisleri genel bir

¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalı Muhammed Hamdi", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 62.

değerlendirmeye okuyucuya sunmak ve bu hususta birtakım tekliflerde bulunmaya çalıştık.

1. Elmalılı'nın Tefsirinde Kullandığı Yöntem ve Hadislere Yaklaşımı

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsirinde kullandığı dört ana esas vardır. Bunların ilki Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, ikincisi Hz. Peygamber'den vârid olan tefsir, üçüncüsü sahabe ve tabiînden tefsir olarak nakledilen açıklamalar -ki bunlarda bir taraftan hadis, bir taraftan ise tevil durumu söz konusudur-, dördüncüsü ise bu üç esas araştırıldıktan sonra Arapça ve şer'î ilimler ile aklı ilimler çerçevesinde yapılan tevildir.² Bu esasların birinci, ikinci ve kısmen üçüncüsü tefsirin rivayet, kısmen üçüncü esas ve dördüncü esas ise tefsirin dirayet yönü bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu tefsir, hem rivayet hem de dirayet tefsiri olarak zikredilebilir.

Elmalılı'nın müracaat ettiği hadis kaynaklarına gelince, Kütüb-i Sitte ve İbnu'l-Esîr'in en-Nihâye'si başlıca kaynaklar arasında sayılabilir.³ Bu eserler dışında onun, Mâlik'in Muvatta'ı, Darimî'nin Sünen'i, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, İbn Hibbân'ın Sahih'i, Bezzâr'ın Müsned'i, Taberânî'nin Mucem'leri, Beyhâkî'nin Kitabu'l-esmâ ve's-sıfât'ı, Hâkim'in Müstedrek'i, Hakîm et-Tirmizî'nin Nevadiru'l-usul'ü, Abd b. Humeyd, İbn Marduvey ve İbn Asakir'in kitapları gibi birçok hadis kitabından faydalandığını söylemek mümkündür.

Elmalılı eserinde hadislere yalnızca yer vermekle kalmamış hadislerin doğru anlaşılması için iyi tahlil yapmak gerektiğini belirtmiş ve bu hususta bazı örnekler de vermiştir. Neml suresinin sonunda 86. ayete atıfta bulunduğu ona ait şu ifadeler bunun bir örneğini oluşturmaktadır:

Bu ayetin işaretine göre İslam'ın istikbali gece değil, gündüzdür, sönük değil, parlaktır. Ara sıra bazen gece karanlıkları, onu dinlendirip tekrar uyandırmak içindir. Bu mana maruf bir hadis-i şerif ile şöyle beyan buyrulmuştur:⁴ *الاسلام بدأ غريبا وسيعود كما بدأ غريبا فطوبى للغريباء* Bu hadisteki *سيعود* fiilini ekseri kimseler *سيصير* manasına nakıs fiil telakki ederek: "İslam

² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Yeni Meallî Türkçe Tefsir*, Matbaai Ebuzziya, Neşr.:Diyaret İşleri Reisliği, İstanbul 1936, I, 29-30.

³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, mukaddime, c. I, s. 20.

⁴ Ahmed, *Müsned*, I, 184, 398, II, 389, IV, 73; Müslim, "İman", 232; Tirmizî, "İman", 13; İbn Mâce, "Fiten", 15; Darimî, "Rikâk", 42.

garip olarak başladı (veya zuhur etti) yine başladığı gibi garip olacak.” diye yalnız korkutma şeklinde anlamış, bundan ise hep ümitsizlik yayılmıştır. Hâlbuki kamusta gösterildiği üzere “عاد” fiili “يبدئ. بعيد” de olduğu gibi dönüp yeniden başlamak manasına da gelir. Bu hadiste de böyledir. Yani “İslam garip olarak başladı (veya zuhur etti) ileride yine başladığı gibi garip olarak tekrar başlayacak (veya yeniden zuhur edecek). Ne mutlu o gariplere” demektir. Hadisin sonundaki “فطوبي” onun korkutmak için değil, müjdelemek için olduğunu gösterir. İşte “فطوبي للغرباء” müjdesi de bunun içindir. Çünkü onlar ‘es-sâbikûn el-evvelûn’un içindir. Çünkü onlar ‘es-sâbikû el-evvelûn’ (öne geçen ilkler) gibidirler. Bu yüzden ümitsizliği değil müjdeyi ifade eder.⁵

Bununla birlikte Elmalılı, iyi bir tahlille birlikte iyice tahkik etmeden de herhangi bir rivayetin değerlendirmeye tabi tutulmasının yanlışlığına şu ifadeleri ile dikkat çekmiştir: “Müfessirlerin özellikle de öncekilerin bir kısmı bu kıssalar etrafında, Kur’an nazil olmadan önce muhtelif rivayetlerin hakikate nasıl götürdüğüne dair bir mukayese dersi vermişlerdir. Fakat tefsir mütalaasına ehil olmayan birçokları bunları kıssaların tefsiri gibi telakki etmiş ve nassı Kur’andan ziyade bu rivayetlerin arkasında koşarak Kur’anın açtığı hakikat yolundan aksi yönde istifadeye kalkışmışlar, dini sünnetten ziyade mücerret garaipte aramak sevdasına düşmüşlerdir. Bunlara mukabil, sırf tabii kalmak isteyenler de öncekileri hiç hesaba katmayarak harikalar kabilinden olan ve dillere destan olan beyinatı hakkı ne olursa olsun ‘öncekilerin masalları’ diyerek geçmişler veya mutlak surette tabiata bağlama sevdasına düşmüşlerdir. Kur’an ise hakikatin bu ikisi arasında bulunduğunu anlatmak için bu kıssaları ne kadar güzel tebliğ ve ne ciddi bir surette beyan ve tasvir etmiştir. Dolayısıyla bunları her kıssanın mevzu ve gayesine, tasvir tarzı ve münakaşasına, yani her peygamberin davetinin aslına ve davetinin tebliğ şekli ve ispatına, kavmiyle olan münakaşalarının üslûbuna, soru ve cevabın ihtiva ettiği ilmi gerçeklere, edebî kaidelere, sonuçta iman ve küfrün akıbetine, sonra bütün kıssaların genel görünüş arasındaki ortak değere, yükseliş ve gelişim ahengine analiz ve sentezci bir şekilde göz atarak tam bir ibretle okunmalı ve bunlardan çökmüş kavimlerin hayat hikâyelerini araştırmakla birlikte onların çöküş ve helaklerine yol açan sebepleri anlayarak gelecek için ibret almanın yolunu öğrenmelidir.”⁶

⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. V, s. 3713-14.

⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. III, s. 2211-12.

Yukarıdaki ifadeleri ile Elmalılı kaynak olarak kullandığı müfessirlerin kitaplarında geçen rivayetleri pek çok hususta tahkik etmeden aynen almasına rağmen tefsirlerde İsrailiyât denilen bazı rivayetlerin hemen kabul edilmemesi ve seçmeci davranılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu da onun İsrailiyâta bakış açısı hakkında fikir vermektedir.

Elmalılı'nın hadislerin doğru anlaşılmasındaki gayretine, rivayetleri bir bütünlük içerisinde ele almanın lüzumuna vurgu yapması da eklenebilir. O, değişik konularda birçok rivayete tefsirinde yer vermiş, bu rivayetleri açıklayıp yorumlamaya ve değerlendirmeye çalışmıştır. Bu konudaki bir örneği şu şekilde verebiliriz:

Şihâb Neşir'den şöyle nakletmiştir: Müslim, Ebû Dâvud ve Nesâî'nin rivayetlerine göre Enes b. Mâlik demiştir ki: Hz. Peygamber (s.a.s.) hafif bir uykuya dalmıştı. Derken tebessüm ederek başını kaldırdı 'Biraz önce bana bir sure nazil oldu.' buyurdu ve şu ayetleri okudu: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اِنَا اَعْطٰیْنَا الْخَ bitirdikten sonra şöyle dedi: Bilir misiniz Kevser nedir? Oradakiler 'Allah ve Resülü daha iyi bilir.' dediler. Buyurdu ki: O bir nehirdir. Onu bana Rabbim (c.c.) cennette verdi, onda pek çok hayır "hayr-i kesîr" vardır. Ümmetim kıyamet günü kapları yıldızlar sayısınca olan Kevser'in yanına gelecekler. O esnada içlerinden bir kul çırpınarak çekilip atılır. 'Ya Rabbi! o benim ümmetimdendir.' derim. Buyrulur ki: 'bilmezsin senden sonra onlar neler ihdas ettiler?' Bu sahih bir hadistir⁷ ve Besmele'nin sure ile beraber ve Medine'de nazil olduğuna delalet eder. Hâlbuki bunu bilenler onun Mekke'de indiğinde icma etmişlerdir. Yani Mekkî olması daha kuvvetlidir. Hanefî ve Malikî imamları bu hadisi bildikleri hâlde daha kuvvetli delillerden dolayı bu hadis ile Besmele'nin sureden bir parça olmasına istidlâl etmedikleri gibi bunu bilen müfessirler de bununla surenin Medine'de nâzil olduğuna istidlâl etmemişler, Mekkî olduğunda ittifak etmişlerdir. Çünkü bu hadisin tarikleri çeşitli olmakla beraber hepsi Enes'ten rivayet olduğu için nihâyet haber-i vâhittir. Haber-i vahit ise müstefiz, meşhur ve mütevâtir gibi daha kuvvetli bir rivayet ile çeliştiği noktada istidlâlden sakit olur. Şu hâlde Mekkî olduğu meşhur iken, tersine pek de sarih olmayan haber-i

⁷ Ahmed, *Müsned*, III, 102; Buhari, "Rikâk", 53; Müslim, "Salat", 53; Ebû Dâvud, "Sünnet", 23; Nesâî, "İftitah", 21.

vâhitle istidlâl doğru olmamak lâzım gelir, icmaya karşı ise evleviyetle öyledir. Ancak bu hususta Neşr'in söylediği icma tespit edilememiştir. Yukarıda geçtiği üzere tersi de rivayet edilmiştir. Bundan dolayı Şihâb şöyle demiştir: Neşr'in icmaya dair zikrettiği, yukarıda işittiğin ihtilaftan dolayı sahih değildir. Fakat doğru olan Medenî olmasıdır. Bazılarının ise bu iki farklı görüşü telif etme gayretleri vardır. Onda bu surenin iki defa nazil olduğu tashih edilmiştir. Öyleyse karışıklık ortadan kalkmıştır.⁸

Elmalılı bu örnekte, hadis usulü kurallarına göre kuvvetli bir rivayetin derecesi daha düşük olana tercih edileceğini vurgulamış ve aynı zamanda haber-i vahidi tek bir kişinin rivayeti anlamına gelen garîb hadis anlamında kullanmıştır.

Bazı konularda ise eserine aldığı rivayetler ya da hadisler hakkında hadis imamlarının değerlendirmeleri var ise bunlara da tefsirinde yer vermiştir. Bu duruma şu örnekleri verebiliriz:

Talak suresinin birinci ayetiyle ilgili açıklamada şu ifadelere yer vermiştir: Ebû Dâvud ve Nesâî'nin İbn Abbas'tan yaptıkları rivayete göre adamın biri Resulullah'a gelerek 'Benim bir karım var ولا ترد يد لامس el uzatanın elini reddetmez.' demiş, Resûlullah 'Öyleyse onu boşa.' buyurmuş, adam ise 'Korkarım gönlüm ardında kalır, sabredemem.' demiş, bunun üzerine Resulullah da فامسكها 'Öyleyse onu nikâh altında tut.' buyurmuştur. Nesâî, bu hadisin merfû olmadığını mürsel bir hadis olduğunu söylemiştir. Yani İbn Abbas bunu Resûlullah'tan bizzat dinlememiş vasıta ile işitmiş. Fakat kendi işitmiş kadar kuvvetine itimadından dolayı vasıtayı açıklamadan sahabe mürselleri ile merfû gibi nakletmiştir. Böyle sahabe mürselleri ile merfû gibi amel etmek ittifakla caiz olduğundan...⁹

Abese suresinin hemen başında sebep-i nüzûlü ile ilgili Tirmizî'ye atıfta bulunarak ondan şunları nakletmiştir: Tirmizî Hz. Aişe'den şöyle rivayette bulunmuştur: عبس وتولي gözleri görmeyen İbn Ümmi Mektûm hakkında nazil olmuştur. İbn Ümmi Mektûm Resûlullah'a gelerek 'Ya Resûlallah! beni irşad et' deyip duruyordu. Resûlullah'ın yanında ise müşriklerin büyüklerinden birisi vardı. Resûlullah ise kör adamdan yüz çevirip diğerine dönüyor ve 'söyleyeceğinde bir beis görüyor musun?' diyordu. 'Hayır' denili-

⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 6173-4.

⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 5057.

yordu. Bunun hakkında nazil oldu. Tirmizî, buna garîb bir hasen hadis demiş ve daha başka rivayetlerin de bulunduğunu söylemiştir.¹⁰

Elmalılı müelliflerin rivayetleri kendi görüşü lehine kullanarak ayetlerin yorumlanması konusunda da oldukça titiz davranmıştır. M. Abduh'u Fil suresindeki fil olayıyla ilgili bilgileri aktarırken takındığı tavrı tenkit etmiş ve bu tavrın neticesinde nasıl bir yanlışlığa düştüğüne işaret ederek şunları söylemiştir: "Abduh'un kendi zannı öyle olabilir. Ancak kendi kanaatini söylemek başka, rivayete isnat etmek başkadır. Hâlbuki tevatürü naklederken kendi uydurduğu şeyi hile ve oyunla *هَذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ* "bu rivayetlerin birleştiği noktadır." diye umuma karşı isnatta bulunması açık bir yalan olmuştur."¹¹ Hâlbuki rivayetin felaketi uydurma olmasıdır. Hangi niyetle olursa olsun metin veya senet bakımından hadis uyduranların da yaptıkları budur. Uydurmada ister metin uydurması, ister metni değiştirmek, isterse kuvvetliyi zayıfa veya zayıfı kuvvetliye isnat etme şekliyle senette olsun, hepsi yalandır. Rivayetlerde söylediği şekilde mevcut bile olmayan bir sözü üzerinde ittifak edilmiş gibi göstermesi ise böyle bir uydurmadır. Gerçi ilimde yeni keşifler bulmak, yeni münakaşalar açmak, yeni yollar, kaynaklar aramak, teorilere teoriden, deneylere deneyden, nakledilenlere de nakil ve rivayetten tetkik ve tahkik icra etmek, rivayetlerin kadri müşterekini bulmak, asıl ve kökünü istihrac ve istinbat ederek zayıfı, kuvvetliyi ayırmak, mütezat olanların aralarını telif çarelerini aramak, kuvvet ve zayıfına göre garîb olanları seçmek ve onlardan yeni yeni neticeler çıkarmaya çalışmak elbette övgüye değer bir durumdur. İlimin asıl görevi de budur. Fakat rivayette sadakat da o vazifenin başında olması lazım gelir. Bütün rivayetlerin ittifakla kaydettiği ve yukarıda geçtiği üzere en inatçı hasımların bile inkâr edemediği kuşları gönderme ve taş atma gibi ittifak edilen kadri müşterek noktasını 'Böyle şey olmaz.' şeklinde mücerret nazariyyatçılıkla atıp da hiç bir rivayet bağlantısı bulunamayan, bu yüzden de tam bir haberi vâhid bile olmayan munkatı tek bir haberin aklen de garîp bir surette rivayet edilmiş bulunan çiçek hastalığı fıkrasını *هَذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ* diye akaidin doğuşuna hediye etmeye kalkışmak bir âlime yakışmaz. Böylesi hatalar insan olmak dolayısıyla her âlimde bulunması tabî olan ictehadî

¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5570. Belirtilen rivayet için bkz. Tirmizî, "Tefsiru sureti Abese", 3331; Hâkim, *Müstedrek*, II, 558, (h.no:3896).

¹¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 6131.

yanılma kabilinden de değildir. Şeyhliğin güven vermesine engel olan şey onun liyakatsizliğidir.¹²

2. Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Hadislerin Kullanıldığı Bölümler

Elmalılı'nın tefsirinde hadis rivayetlerinin kullanımını ayetlerin tefsirinde, sebab-i nüzûlün izahında ve surelerin faziletleriyle ilgili açıklamalarda görmek mümkündür. Fakat bahsi geçen bölümlerde mesnet olarak kullandığı hadisleri kendisinin ifadesiyle Kütüb-i Sitteden seçtiğini¹³ söylemesine rağmen bütün bu hadisleri doğrudan kaynağından aldığını ifade etmek oldukça zordur. Tefsirini okuyan bir kimse nakledilen hadislere bakınca onların hepsini Elmalılı'nın aktardığı zannına kapılabilir. Oysaki onun en sık kullandığı tefsir kaynaklarındaki hadis nakilleri ile Hak Dini Kur'an Dili'ndeki hadis nakilleri karşılaştırıldığında, bu nakilleri birinci el hadis kaynaklarının dışındaki çoğunluğunu tefsir kaynaklarının oluşturduğu ikinci el, hatta üçüncü el denebilecek kaynaklardan aynen alındığı görülmektedir. Fakat bu şekilde kullandığı hadis rivayetlerini tefsir kitaplarından naklettiğini genel olarak belirtmemiştir. Bu konu hakkındaki örneklerle tefsirin değişik yerlerinde rastlamak mümkündür. Bununla ilgili örnekler meseleye netlik kazandıracaktır.

a. Ayetlerin Tefsirinde Hadislerin Kullanımı

i. Hadislerin Kaynağının Belirtilmesi

Elmalılı ayetler hakkında açıklamalarda bulunurken kullandığı rivayetleri ve hadisleri, bizzat alıntı yaptığı kaynak eserlerin ismini vermek suretiyle, çoğunlukla tefsirlerden naklettiğini, kendisi ifade etmiştir. Bu kaynaklar içinde Taberî (ö. 310/922) ve Alûsî'nin (ö. 1270/1853) ismi dikkat çekmektedir. Taberî'den yaptığı nakillerden bazıları şunlardır:

Kehf suresinin nüzûl sebebini izah ederken İbn Cerir et-Taberî'nin konu hakkındaki rivayetlerle ilgili değerlendirmesine yer vermiştir.¹⁴ Fatiha suresinin 7. ayetinin tefsirinde Taberî'nin konuyla ilgili birçok âsâr naklettiğinden bahsetmiştir.¹⁵ Tekvir suresinin 7. ayetinin tefsirinde Nu'man b.

¹² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 6132-3.

¹³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, Mukaddime, c. I, s. 20.

¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IV, s. 3219.

¹⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 137.

Beşîr'den nakledilen bir hadisi Taberî'nin adını vererek aktarmıştır.¹⁶ Kadir suresinin birinci ayetindeki inzalin manasıyla ilgili İbn Cerîr et-Taberî ve daha başka müfessirlerin eserlerinde geçen İbn Abbas ve Şa'bî'den yapılan rivayetlere işaret etmiştir.¹⁷

Alûsî'den yaptığı nakiller için de şu örnekler verilebilir:

Hucurat suresinin 12. ayetinin tefsirinde ilgili hadisleri zikrettikten sonra:

اذكروا الفاجر بما فيه يحذره الناس hadisinin zayıf olduğunu belirtmiş, Ahmed b. Hanbel aynı hadis için münker, Beyhakî ise ليس بشيء demiştir. Sahih bile olsa fücürünü ilân eden fâcir hakkındadır, şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.¹⁸ Yasin suresine verilen birçok isimle ilgili hadisleri Alûsî'nin naklettiğini belirtmiştir.¹⁹ Kadir suresinin 3. ayetinin tefsirini yaparken şu ifadeleri kullanmıştır: Bununla beraber Âlûsî'nin naklettiğine göre, Hatîb²⁰, İbn Abbas ve İbn Müseyyib'den şu lafızları tahrir etmiştir:

اريت بني امية يصعدون منبري فشقق ذلك علي فانزلت انا انزلناه في ليلة القدر “Bana rüyamda Ümeyye oğullarının minberime çıktıkları gösterildi. Bu bana ağır geldi. Bunun üzerine انزلناه في ليلة القدر انا nazil oldu.” Süyûtî ed-Dürri'l-mensûr'da²¹ bunu belirttiikten sonra “Şu hâlde Müzenî'nin o hadis münkerdir tereddüt vardır.” diyerek inkârdan sarfınazar etmiş ve zayıflık ile yetinmek istemiştir.²²

i. Hadislerin Kaynağının Belirtilmemesi

Elmalılı, bazen de tefsirlerden naklettiği rivayet ve hadisleri onların isimlerine işaret etmeden kullanmıştır. Bu konuda tespitlerde bulunmak için Elmalılı'nın naklettiği bazı rivâyet ve hadislerin tefsir kitaplarıyla karşılaştırılması yeterli olmaktadır.

Örnek: Müellif, İsra suresinin 85. ayeti ile ilgili beyanlarda bulunurken şu rivayeti nakletmiştir: Siyerde İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Kureyş, Nadr b. Hâris ile Ukbe b. Ebî Muayt'ı Medine'deki Yahudi hahamlarına gönderip şöyle demişler: Onlar Ehl-i kitapır ve bizde olmayan bilgiler

¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5601.

¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5968.

¹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 4475 (dipnot). Krş. Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, Dâru ihyâ'it-turâsî'l-arabî, Beyrut, ty., XXVI, 158.

¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. V, s. 4002.

²⁰ Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut ty., IX, 44.

²¹ Süyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi tefsîri'l-me'sûr*, Beyrut 1414/1993, VIII, 569.

²² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5974.

onlarda bulunur. Muhammed'e sorun bakalım. Bunun üzerine ikisi birlikte Mekke'den çıkıp Medine'ye varmış ve sormuşlar. Yahudiler O'na Ashabı Kehf, Zülkarneyn ve ruhu sorunuz. Şayet sorulan soruların hepsine cevap verir veya susar cevap vermezse peygamber değildir. Eğer bir kısmına cevap verir bazılarını cevaplamazsa peygamberdir' demişler. Zira ruh, Tevrat'ta müphem ifade edilmiştir. Onlar da gelip bu üç hususu sormuşlar. Ancak iki husus açıklanmış ruh konusu ise kapalı bırakılmıştır. Böylece onlar sorduklarına pişman olmuşlar.²³

Nakledilen bu rivayet Alûsî'nin Rûhu'l-meânî'sinde şu şekilde geçmektedir²⁴:

وفي السير عن ابن عباس رضي الله تعالى عنهما أن قريشا بعثت النضر بن الحارث وعقبة بن أبي معيط إلى أحبار يهود بالمدينة وقالوا لهم سلوهم محمدا فإنهم أهل كتاب عندهم من العلم ما ليس عندنا فخرجنا حتى قدما المدينة فسألوهم فقالوا سلوه عن أصحاب الكهف وعن ذي القرنين وعن الروح فإن أجاب عنها أو سكت فليس بنبي وإن أجاب عن بعض وسكت عن بعض فهو نبي فجاؤا وسألوه فتبين لهم صلى الله عليه وسلم القضيتين وأبهم أمر الروح وهو مبهم في التوراة

Görüldüğü gibi iki tefsirdeki ifadeler sadece dil farklılığı olup esasında birbirinin aynısıdır.

Örnek: İsrâ suresinin 85. ayetiyle ilgili ifadeler şu şekildedir: Ahmed²⁵, Nesâî²⁶, Tirmizî²⁷, Hâkim, İbn Hıbbân ve daha başka muhaddislerin İbn Abbas'tan rivayetine göre, Kureyş Yahudilere 'Bize bir şey verin şu adama soralım.' demişler. Yahudiler de 'ona ruhu sorunuz' demişler. Bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur ... و يسئلونك عن الروح الخ Bu rivayeti esas alanlara göre bu ayet Mekki'dir. Ancak Buharî²⁸, Müslim²⁹ ve daha başka muhaddislerin tahricine göre Abdullah b. Mesud şöyle demiştir: ben Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Medine'de bir tarlada yürüyordum ve o bir değneğe dayanıyordu. O sırada bir gurup Yahudi rastladı ve birbirlerine 'şuna ruhu sorunuz' dediler. Bunun üzerine onlardan birisi ruhu sormuştur. Resulullah ise ona hiçbir karşılık vermeyip susmuştur. Ben böylece ona vahyolunduğunu anladım ve olduğum yerde kalakaldım. Vahiy nazil olduğunda buyurdu ki:

²³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IV, s. 3197-8.

²⁴ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XV, 152-3. Krş. İbn Hişam, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, Mısır 1375/1955, I-II, 300-1.

²⁵ Ahmed, *Müsned*, I, 255.

²⁶ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Beyrut 1411/1991, h.no: 11314.

²⁷ Tirmizî, "Tefsîru Sureti Benî İsrâil", 3140.

²⁸ Buharî, "İtisam", 3.

²⁹ Müslim, "Sıfatu'l-Münafikûn", 32.

و يسألونك عن الروح قل الروح من امر ربي و ما اوتيتهم من العلم الا قليلا

Bu rivayeti esas alanlara göre ise bu ayet, Medine'de inmiştir. Bundan dolayı bazıları bu ayetin biri Mekke'de diğeri Medine'de olmak üzere iki defa nazil olduğunu söylemişlerdir.³⁰

Yukarıdaki ifadelerin aynısını Rûhu'l-meânî'de bulmak mümkündür.³¹

أخرج أحمد والنسائي والترمذي والحاكم وصححه وابن حبان وجماعة عن ابن عباس قال قالت قريش لليهود أعطونا شيئاً نسأل هذا الرجل فقالوا سلوه عن الروح فسألوه فنزلت (ويسألونك (الخ... (

وعلى هذا وما قبله مكية.....

فقد أخرج الشيخان وغيرهما عن ابن مسعود رضي الله تعالى عنه قال : كنت أمشي مع النبي صلى الله عليه وسلم في خرب المدينة وهو متكئ على عسيب فمر بقوم من اليهود فقال بعضهم لبعض سلوه عن الروح وقال بعضهم : لا تسألوه فسألوه فقالوا : يا محمد ما الروح فما زال متوكئاً على العسيب فظننت أنه يوحى إليه فلما نزل الوحي قال (ويسألونك عن الروح) الآية... وعلى خبر الصحيحين مدينة وجمع بعضهم بين ذلك بأن الآية نزلت مرتين فتدبر

Yukarıdaki iki örnekten Elmalılı'nın, Rûhu'l-meânî'den Türkçeye çevirerek aynen kullandığı ifadeleri bazen Rûhu'l-meânî'deki sıraya göre değil, kendi tercihine göre tertip ettiğini anlamak mümkündür.

Örnek: Leyl suresinin sonunda zikrettiği bir nakil şu şekildedir:

İbn Ebî Hâtim, Ebuş-Şeyh ve İbn Asâkir İbn Mesud'dan şöyle dediğini nakletmişlerdir: Hz. Ebû Bekir, Bilal'i Ümmeyye b. Halef'ten bir hırka ile dört bin dirheme satın alıp hürriyetine kavuşturmuştur. Allah Teâlâ da 71 inzal etmiştir.³²

Hâlbuki yaptığı bu nakil Rûhu'l-meânî'de aynen geçmektedir.³³:

وأخرج ابن أبي حاتم وأبو الشيخ وابن عساكر عن ابن مسعود قال أن أبا بكر اشترى بلالا من أمية بن خلف ببرة وعشرة أواق فأعتقه فأنزل الله تعالى والليل إذا يغشى إلى قوله سبحانه إن سعيكم لشتى

Örnek: Abese suresinin 34-37. ayetlerini izah ederken şöyle bir nakilde bulunmuştur: Taberanî, İbn Mardu'ye, Beyhakî ve Hâkim müminlerin annesi Sevde binti Zem'adan (r.a.) şöyle rivayet etmişlerdir: Hz. Peygamber 'İnsanlar kıyamet يحشر الناس يوم القيامة حفاة عراة غرلا قد أجمعهم العرق و بلغ شحوم

³⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. IV, s. 3198.

³¹ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XV, 152-3.

³² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. 5882.

³³ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXX, 148.

günü yalın ayak, çırılçıplak, sünnetsiz,³⁴ ter gem gibi boğazlarına tıkanmış ve kulakları tozuna çıkmış bir halde haşrolunurlar.' buyurmuştur. Ya Resulallah! eyvah o ne sefalet! birbirinin ayıbına bakacaklar dedim عن شغل الناس عن ذلك لكل امرئ³⁵ 'İnsanlar yeterince meşguldürler.' buyurdu ve şu ayeti okudu. ³⁵ منهم يومئذ شأن يغنيه

Söz konusu rivayeti Rûhu'l-meânî'de Arapça aslını şu şekilde bulmak mümkündür.

أخرج الطبراني وابن مردويه والبيهقي والحاكم وصححه عن أم المؤمنين سودة بنت زمعة قالت قال النبي صلى الله تعالى عليه وسلم يحشر الناس يوم القيامة حفاة عراة غرلا قد جهمهم العرق وبلغ شحوم الأذان قلت يا رسول الله وأسوأناه ينظر بعضهم إلى بعض قال شغل الناس عن ذلك وتلا يوم يفر الآية³⁶

Bu rivayet, Ahmed b. Hanbel, Buharî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî gibi daha muteber muhaddislerin eserlerinde de geçmektedir.³⁷ Alûsî buradaki hadisleri daha önceki ve daha muteber kaynaklar yerine daha sonraki ve daha az itibara sahip hadis kaynaklarından nakletmiştir. Elmalılı da bu nakilleri Alûsî'den aynen alarak muteber hadis kaynaklarına başvurmadan rivayet ve hadisleri ikinci elden nakletmeyi tercih etmiş olmaktadır.

a. Sebeb-i Nüzûlde Hadislerin Kullanımı

Elmalılı'nın ayetlerin tefsirinde hadisleri ve rivayetleri naklederken kullandığı yöntem ayetlerin iniş sebepleriyle ilgili rivayetler için de söz konusudur. Bu konunun tespiti için bazı örnekler vermek yeterlidir.

i. Hadislerin Kaynağının Belirtilmesi

Örnek: Elmalılı Hucurat suresinin 1. ayetinin sebeb-i nüzûlü ile ilgili birkaç rivayet olduğunu belirtmiş ve ardından bu rivayetleri şöyle sıralamıştır:

1- Buharî'de³⁸ geçen Abdullah b. Zübeyr'den bir rivayete göre Benî Temîm'den Resulullah'a bir heyet gelmişti. Hz. Ebu Bekir Ka'ka' b. Ma'bed'i

³⁴ Müellif غرلا kelimesine sölpük ve sarkık anlamı vermiştir. Hâlbuki bu kelimenin sözlük anlamı sünnetsizdir. O nedenle biz de yukarıdaki metinde sözlük anlamına uygun olanı tercih ettik.

³⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5589.

³⁶ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XXX, 48.

³⁷ Mesela bkz. Mesela Ahmed, *Müsned*, İstanbul, 1413/1992, I, 223, 229, 235, 253, III, 495, VI, 53 (değişik varyantlarıyla); Buharî, "Enbiyâ", 8, "Tefsiru sûreti" 5/14; Müslim, "Cennet", 56-58; Tirmizî, "Kiyâme", 3, "Tefsir sûreti" 80/2; Nesâî, "Cenaiz", 118-9; Hâkim, *Müstedrek*, Beyrut 1411/1990, II, 559.

³⁸ Tefsîru sûreti'l-hucurat 49/1 (VI,46).

onlara emir yap dedi, Hz. Ömer de Akra' b. Hâbis'i emir yap dedi. Ebû Bekir: sırf bana muhalefet etmek istedin dedi, Ömer de: hayır sana muhalefet etmek istemedim dedi, münakaşa ettiler, sesleri yükseldi, bundan dolayı يا ايها الذين امنوا لا تقدموا بين يدي الله ورسوله ٧١ nazil oldu. Ancak Buharî ve daha başka muhaddislerin rivayetlerine göre bu münakaşa bundan sonraki ayetin nüzulüne sebep olmuştur.

2- Abd b. Humeyd, İbn Cerîr ve İbn Münzir'in Hasen'den rivayetlerine göre bazı kimseler kurban bayramı günü Resulullah'tan önce kurban kesmişlerdi. Hz. Peygamber onlara kurbanlarını yeniden kesmelerini emretti, bu ayet nazil oldu. Keşşaf'ın nakline göre, bayram namazından önce kestikleri için bu ayet nazil olmuştu. Resulullah da onlara yeniden bir kurban kesmelerini emretti.

3- İbn Cerîr'in Katâde'den rivayetine göre, bazı kimseler 'Şunun hakkında şöyle nazil olsaydı şöyle şöyle olurdu.' diye söylüyorlardı da bu ayet nazil oldu.

4- Âlûsî'nin kaydettiğine göre Hasen'den şu da rivayet edilmiştir:

Hz. Peygamber Medîne'ye iyice yerleşince kendisine uzak yerlerden elçiler geliyor, pek çok mesele hakkında yoğun sorular soruyorlardı. Resulullah söze başlamadan önce herhangi bir mesele konuşmaları nehyedildi. Ebû Hayyân Bahir'de şöyle demiştir: Resulullah ile bir kavimin görüşmesi söz konusu olduğunda nasıl selâm vereceklerini öğretmek üzere Ebû Bekir onlara bir adam gönderir ve Hz. Peygamber'in huzurunda sükûnet ve vakar üzere bulunmalarını emrederdi.³⁹

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere yukarıda geçen rivayetler değişik birkaç müfessirin veya tefsirin adına atıfta bulunarak nakledilmiştir.

Örnek: Necm suresinin sebep-i nüzûlünün izahını ise şu şekilde yapmıştır:

Ebû Hayyân, müşriklerin 'Muhammed Kur'an'ı kendisi uyduruyor.' demelerinden dolayı indirildiğini beyan etmiştir. Bu sebeple de Tûr suresinden sonra gelmesi açıktır. Zira Tûr suresinde müşrikler tarafından, Resulullah, kâhin, mecnun şair, Kur'an'ı kendisi uyduruyor gibi sıfatlar söylenmiştir. Allah Teâlâ da bu itham ve iddiaları reddetmek amacıyla yemin ederek gerçeği açıklamıştır.⁴⁰

Açıkça belirttiği üzere Elmalılı bu nakli Ebu Hayyân'dan yapmıştır.

³⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 4449-50. Sebeb-i nüzûl ile ilgili bu dört rivayette Âlûsî'den alınmıştır. Bkz. *Râhu'l-meânî*, XXVI, 133.

⁴⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 4567. Bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 9.

i. Hadislerin Kaynağının Belirtilmemesi

Elmalılı ayetlerin sebab-i nüzûlünü açıklarken kullandığı hadislere kimi zaman nereden ve kimden aldığına dair ismen atıfta bulunmakla birlikte çoğunlukla kimden ve nereden aldığına işaret etmemiştir. Yukarıda müellifin isimlere atıfta bulunarak naklettiği rivayet örneklerinden bazı- rını gördük. Sonrasında ise isme işaret etmeden naklettiği sebab-i nüzûl örneklere göz atmak yerinde olacaktır.

Örnek: Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Tirmizî, Hâkim, İbn Hıbbân ve da- ha başka muhaddislerin İbn Abbas'tan yaptıkları rivayette Kureyş'ten ba- zıları Yahudilere 'Bize soracağımız bir şeyler söyleyin de şu adama sora- lım.' demişler. Onlar da 'ruhu sorunuz' demişler. Kureyş'in sorması üzeri- ne *و يسألونك عن الروح* "Sana ruhu soruyorlar..." ayeti nazil olmuştur.⁴¹ Bu ri- vayete göre bu ayet Mekke'de nazil olmuştur. Fakat Buharî, Müslim'de ve di- ğer hadis kitaplarında rivayet edildiğine göre Abdullah b. Mes'ud (r.a.) de- miştir ki: «Ben Hz. Peygamber (s.a.s.) ile Medine'de bir tarlada yürüyör- dum ve o, bir değneğe dayanıyordu. O sırada bir grup Yahudi rastladı. Bir- birlerine 'Şuna ruhu sorunuz.' dediler. Bunun üzerine bir kısmı hemen ru- hu sordu. Bu sorudan sonra Resulullah hiçbir karşılık vermeden sessizliğe daldı. Ben bu durumdan ona vahiy geldiğini anladım ve sessizce olduğum yerde bekledim. Vahiy nazil olunca buyurdu ki: "Sana ruhu soruyorlar. De ki: ruh Rabbimin emridir. Size ilimden sadece az bir şey verilmiştir."⁴² Bu- na rivayete göre ise bu ayet Medine'de nazil olmuştur. Bundan dolayı bazı- ları bu ayetin biri Mekke'de diğeri Medine'de olmak üzere iki defa nazil ol- duğunu söylemiştir.⁴³

Elmalılı'nın tefsir veya müfessirin adına işaret etmeden naklettiği bu riva- yet aynen Alûsî'nin tefsirinde yer almaktadır.⁴⁴

Örnek: İsra suresi 59. ayetinin sebab-i nüzûlüyle ilgili İbn Abbas'tan varid olan şu rivayeti nakletmiştir: "Mekke halkı Safa tepesinin altın yapılmasını ve Mekke civarındaki dağların ortadan kaldırılıp ziraata uygun hâle getiril- mesini istemişti. Resulullah bunu Allah Teâlâ'dan isteyince buyruldu ki 'İs-

⁴¹ Ahmed, *Müsned*, I, 255; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, h. no: 11314; Tirmizî, "Tefsiru Süreti Benî İsrail", 3140.

⁴² Buharî, "İtisam", 3; Müslim, "Münafikûn", 4; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, h.no: 11299.

⁴³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. V, s. 3198.

⁴⁴ Bkz. Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XV, 152.

tersen yaparım, ancak inkâr etmeye devam ederlerse önceki kavimler gibi helak ederim.’ Resulullah, ‘bunu yapmanı istemem, sabır dilerim ya Rabbi!’ dedi. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu. Bu rivayeti Ahmed, Nesâî, Hâkim, Taberanî ve daha başka muhaddisler tahrir etmiştir.⁴⁵

Elmalılı tefsirindeki sebep-i nüzûller elbette yalnızca bu kadarla sınırlı olmayıp bunlar dışında daha birçok sure ve ayetin sebep-i nüzûlüne dair rivayet bulunmaktadır. Biz konunun anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla birkaç örnek vermekle yetindik.⁴⁶

Elmalılı’nın hem ayetleri açıklamak hem de ayetlerin sebep-i nüzûlü için naklettiği rivayet ve hadisleri bizzat hadis kaynaklarından almayıp bazı tefsirlerden naklettiğini gösteren daha pek çok örnek verilebilir. Verilen tüm bu örnekler Elmalılı’nın rivayet ve hadisleri kullanım biçimi hakkında ipuçları vermektedir. Hak Dini Kur’an Dili tefsirinde nakillerin bir kısmında alıntı yapılan rivayetler müellifin ismine veya kaynak adına atıfta bulunarak yapılmış, bir kısmında ise nakledilen rivayetler müellifin ismi de eserinin ismi de verilmeden, rivayetlerin Türkçe karşılıkları tefsire ilave edilmiştir. Nakledilen hadislerin bir kısmı temel hadis eserlerinde bulunmakta, bir kısmı daha düşük derecedeki hadis kitaplarında, bazıları ise hadis kaynağı olarak kabul edilmeyen tefsir kaynakları ve diğer dini eserlerde geçmektedir. Dolayısıyla bu durum bizlere, müellifin, kaynak olarak kullandığı eserlerde yer alan rivayetlerin sahih olduğu düşüncesiyle senet veya metin tenkidi yapmamış ya da böyle bir tetkiki gerekli görmemiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu örneklerden hareketle Elmalılı’nın hadis ve rivayetlerin nakli hususunda çok titiz olduğunu söylemek zordur. Buna rağmen bu konuyla ilgili Türkiye’de yapılan bazı ilmi çalışmalarda onun rivayet ve hadisleri naklederken oldukça titiz davrandığı özellikle vurgulanmıştır.⁴⁷ Bu du-

⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, c. IV, s. 3185. Ahmed, *Müsned*, I, 258; Nesâî, “Tefsiru Suretu’l-İsrâ”, h.no: 11290; Hâkim, *Müstedrek*, II, 394, (h.no: 3379).

⁴⁶ Daha başka örnekler için bkz. Nisâ, 4/59, (II, 1377-8); Nisâ, 4/93, (II, 1423-4); Nisâ, 4/148, (II, 1506); Mâide, 5/3, (II, 1569); Mâide, 5/33-4, (II, 1661-2); Mâide, 5/99-100, (II, 1819); En’âm, 6/19, (III, 1893); Arâf, 7/1, (III, 2118); Tevbe, 9/38, (III, 2544); İsrâ, 17/59, (IV, 3184-5); Hucurât, 49/1, (VI, 4449); Necm, 53/1, (VI, 4567); Mümtehine, 60/1, (VI, 4890-4); Saff 61/1, (VI, 4923); Kıyâme, 75/16, (VII, 5481); Leyl, 92/21, (VIII, 5881-2); Tebbet, 111/1, (VIII, 6254-6).

⁴⁷ Bkz. İsmet Ersöz, *Elmalılı Hamdi Yazır’ın Hak Dini Kur’an Dili’nde Hadis İstimal Tarzı*, Erzurum 1976, Basılmamış Y. Lisans Tezi, s. 2; Mustafa Bilgin, “Hak Dini Kur’an Dili” Md, *DİA*, XV, 153.

rumda Hak Dini Kur'an Dili tefsirinde kullandığı hadislerin, hadis kriterleri çerçevesinde yeniden bilimsel açıdan incelenmesi ve araştırılması gerekmektedir denilebilir.

a. Surelerin Faziletleriyle İlgili Rivayetler

Elmalılı'nın tefsirinde hadisleri kullandığı bir diğer bölüm ise sûreler hakkında bilgi verirken surelerin faziletleriyle ilgili bazı rivayetlerdir. Bunların birkaç örneğini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kâf suresi VI, 4488-9; Vakıa suresi VI, 4700; Tekvîr suresi, VII, 5592; A'lâ suresi, VII, 5734-5; Beyyine suresi VIII, 5985-6; Kafirun suresi VIII, 6215-6; Nasr suresi VIII, 6233-4; Felak suresi VIII, 6351.

2. Elmalılı Tefsirinin Hadis Usulüne Göre Değerlendirilmesi

Bu başlık altında Elmalılı'nın tefsirindeki hadis metodolojisini hadis usulünün genel kaidelerine göre sınırlı bir değerlendirme hâlinde sunmaya çalıştık. Bununun sebebinin izah etmek gerekirse; böyle bir incelemenin daha geniş çaplı araştırmalara konu olacak neviden olmasındandır.

Konuyla ilgili ilk olarak Elmalılı'nın, pek çok yerde hadis metinlerini zikretse de bunlara ait senetleri belirtmediği bilgisi verilebilir. Fakat birkaç yerde metinle birlikte senedin nadiren de olsa verildiği görülmektedir. Bu örnekler için VI, 5086, 5088, 5100. sayfalara bakmak yeterlidir.

a. Hadis Metodolojisine Göre Hadislerin Belirtilmesi

Elmalılı'nın naklettiği bazı haberleri hadis usulüncelikle belirtilen sahih, hasen, merfû, mürsel gibi terimlerle aktardığı görülür. Bununla ilgili birkaç örnek şu şekildedir:

Örnek: Secde suresinin 14. ayetinin izahında: *انا نسيناكم* “Çünkü biz sizi unuttuk.” Yani unutmuş gibi cehennemde bıraktık. *تجافى جنوبهم عن المضاجع* “Yanları yataklardan uzaklaşır.” *يدعون ربهم خوفاً وطمعا* “Hem korku hem umutla Rablerine dua ederler.”; gece kalkıp teheccüd kılarlar. Birçok muhaddis, Muaz b. Cebel'den sahih olarak şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: Bir seferinde Peygamber (s.a.s.) ile beraberken bir gün yakınında sabahlamıştım. Yürüdüğümüz esnada ona dedim ki: ‘Ya Nebiyallah! Bana bir amel söyle ki beni cehennemden uzaklaştırıp cennete ulaştırsın. O da buyurdu ki: ‘Büyük bir şey sordun, bununla beraber o, Allah Teâlâ'nın müyesser kıldığı kimseye

kolaydır. Allah'a hiç şirk koşmadan ibadet eder, namazı kılar, zekâtı verir, Ramazan orucunu tutar, Kâ'be'yi haccedersin.' Bunlara ek olarak 'sana hayır kapılarını göstereyim mi? Oruç kalkandır, sadaka hataları siler, gecenin ortasında kişinin namazı' dedikten sonra da *تتجافى جنوبهم عن المضاجع* a kadar okudu." ifadelerine yer vermiştir.⁴⁸

Örnek: Mülk suresinin faziletiyle ilgili rivayet naklederken şu ifadeleri kullanmıştır:

Taberanî'nin tahricine göre İbn Mesud (r.a.) demiştir ki: Biz Hz. Peygamber zamanında bu sureye 'Mania' ismini verirdik. Bu surenin fazileti hakkında Tirmizî ve daha başka muhaddisler İbn Abbas'tan (r.a.) şöyle rivayet etmişlerdir: Sahabeden birisi bir kabrin üzerine çadırını kurmuş, ancak buranın bir kabir olduğunu bilmiyordu. O esnada adamın birinin *تبارك الذي بيده الملك* suresini sonuna kadar okuduğunu görür. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e gelerek 'Ya Resulallah! Ben çadırımı bir kabir üzerine kurmuşum, ancak oranın kabir olduğunu bilmiyordum. Bu arada orada adamın birisi Mülk suresini sonuna kadar okuduğunu gördüm. Resulullah "o sure Mâniadır ve o kişiyi kabir azabından kurtarır." buyurdu. Tirmizî der ki: "Bu bir hasen hadistir ve bu yönden gariptir."⁴⁹

a. Birbirine Zıt Hadislerin Kullanımı

Hadis kitaplarında aynı konu hakkında varit olmuş iki farklı ve birbirine mütearız hadis rivayetlerine rastlanabilir. Hadis disiplininin kurallarına göre bu hadislerin cem ve telifi mümkünse cem edilmeli, mümkün değilse birisi tercih edilmelidir. Elmalılı'da da bu durumla ilgili birtakım örneklere

⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3862. Krş.: Hâkim, *Müstedrek*, II, 447-8 (h.no:3548).

Müstedrek'deki hadis metni şöyledir:

عن معاذ بن جبل رضى الله تعالى عنه قال بينما نحن مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في غزوة تبوك وقد أصاب الحر ففترق القوم حتى نظرت فإذا رسول الله صلى الله عليه وسلم أقربهم مني قال فدنوت منه فقلت يا رسول الله أتبئني بعمل يدخلكي الجنة ويباعدني من النار قال لقد سألت عن عظيم وأنه ليسبر على من يسره الله عليه تعبد الله ولا تشرك به شيئاً وتقيم الصلاة المكتوبة وتؤتي الزكاة المفروضة وتصوم رمضان قال وإن شئت أنبأتك بأبواب الجنة قلت أجل يا رسول الله قال الصوم جنة والصدقة تكفر الخطيئة وقيام الرجل في جوف الليل يتغي وجه الله قال ثم قرأ هذه الآية { تتجافى جنوبهم عن المضاجع يدعون ربهم خوفاً وطمئناً وما رزقناهم ينفقون } قال وإن شئت أنبأتك برأس الأمر وعموده وذروة سنامه قال قلت أجل يا رسول الله قال أما رأس الأمر فالإسلام وأما عموده فالصلاة وأما ذروة سنامه فالجهاد في سبيل الله وإن شئت أنبأتك بملاك ذلك كله فسكت فإذا راكبان يوضعان قبلنا فخشيت أن يشغلاه عن حاجتي قال فقلت ما هو يا رسول الله قال فأهوى بإصبعه إلى فيه قال فقلت يا رسول الله وإنا لنؤاخذ بما نقول بألسنتنا قال نكلك أمك بن جبل هل يكب الناس على مناخرهم في جهنم إلا حصائد ألسنتهم هذا لفظ حديث جرير ولم يذكر أبو إسحاق الفرزاري في حديثه الحكم بن عتيبة هذا حديث صحيح على شرط الشيخين ولم يخرجاه

⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5149; bkz. Tirmizî, "Fadâilu'l-Kur'an", 9.

rastlanmaktadır. Mesela, Elmalılı, İbn Abbas'tan gelen ve Hz. Peygamber'in cinleri görmediğini söylediği rivayet ile İbn Mesud'dan nakledilen ve Resulullah'ın cinleri gördüğünü belirten rivayeti karşılaştırdıktan sonra bir şeyin var olduğunu anlatanın olmadığını anlatana tercih edileceği kanaatinde olduğu için İbn Mesud'un rivayetini tercih etmiştir. İbn Abbas'ın rivayetini 'Hz. Peygamber bu suredeki sözleri cinlerden dinlemedi, ancak Allah tarafından vahiy ile bildirildi ve peygamberin gönderilmesiyle cin ve şeytanların sapturmalarına karşı bir set çekilmiş olduğu' şeklinde anlamak gerektiğini ve bu anlamın surenin ruhuna da uygun olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Böylelikle Hz. Peygamber'in cinleri görüp görmediği ile ilgili iki rivayetten birisini tercih etmiştir.

a. Meşhur/Mevzu Olan Hadislerin Kullanımı

Elmalılı, hadis olarak şöret bulmuş ancak gerçekte hadis olmayan ve hadis kaynaklarında yer verilmeyen bazı ifadeleri eserine almış, gerek duyduca bunların birer düstur, mazmun ya da medlül olduğu yönünde tespitlerde bulunmuştur.

Örnek: Fecr suresinin 30. ayetini açıklarken şöyle bir ifade kullanmaktadır: Tasavvuf ehlinin de nefsin mertebe ve hâlleri üzerinde uzun sözleri vardır. Hatta bütün tasavvuf "من عرف نفسه فقد عرف ربه" "Nefsini tanıyan Rabbini de tanımış olur." düsturuyla onun üzerinde dolaşır.⁵¹

Örnek: Saff suresinin 9. ayetinin izahını yaparken şu ifadeye yer vermektedir:

Bu mana ile hakikati Muhammediyye'nin zuhuru bütün yaratılışın gâyesi demektir. "لولاك لولاك لولاك" "Eğer sen olmasaydın alemleri yaratmazdım." mazmunu da bu itibar iledir.⁵²

Örnek: Mutaffifin suresinin 28. ayetini tefsir ederken şöyle bir ifade kullanmıştır: Yukarıdaki "يشهده المقربون" dan ve "حسنات الأبرار سيئات المقربين" ma'rufesi (meşhur sözünden) de anlaşıldığı üzere ebrâr (iyi kişiler), mukarrebînin (Allah'a yaklaştırılmış kişilerin) dununda (derece itibarıyla daha alt bir seviyede) olarak ...⁵³

⁵⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5394.

⁵¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5817; Ayrıca bkz. Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, Beyrut 1405/1985, II, 343-4.

⁵² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VI, s. 4937. Bkz. Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 214.

⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5664. Bkz. Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, I, 428.

Örnek: Tevbe suresinin 124. ayetini açıklarken şu ifadeye yer vermiştir: “Nitekim Hz. İbrahim’in *ولكن ليطمئن قلبي* ‘İnanıyorum, fakat kalbim mutmain olsun istiyorum.’ demesi bu erişimin en üst mertebesini istemektir. Yine bu noktayı nazardandır ki *ليس الخير كالعيان* dır. Yani ‘Haber görmek gibi değildir.’ Gayb ile şühud, duygu ile görgü, bedahet ile istidlâl arasında, hatta hafızadaki şühudun hatırası ile hâldeki şühud arasında ancak zevk ile ulaşmak mümkün olan bir farkı kuvvet ve vuzuh vardır ki, bu vuzuh, yakînin aslına değil dereceyi kemal ve keyfiyetine aittir.”⁵⁴

Örnek: Maide suresinin 69. ayetiyle ilgili şu şekilde bir izahta bulunmuştur: Ahkâm ve dünyaya ilgili muâmelât açısından bakıldığında ise *لهم ما لنا* “Bizim lehimize olan onların da lehine, aleyhimize olan onların da aleyhinedir.” medlûlü üzere hukuk ve görevlerde eşit ve aynı kanunî esasîye tabi tutulur.⁵⁵

Örnek: Hadis olarak rivayeti sabit olmamakla birlikte tasavvuf kitaplarında *Ben gizli bir hazineydim tanınmak istedim, tanınmam için mahlûkatı yarattım.*” şeklinde kutsî hadis olarak meşhur olan sözün anlamı da budur.⁵⁶

Örnek: Bakara suresinin 194 ve 233. ayetlerinin açıklamasını yaparken zararların karşılanması konusunda şu ifadeleri kullanmıştır: *لا ضرر ولا ضرار* dır. Yani ne zarar vermek ne de zarara zararla karşılık vermek caizdir. Ancak zararın telafisi gerekir.⁵⁷ Bu hadisin isnadında inkıta ve zayıflıkla itham edilmiş bazı raviler bulunmaktadır. Bu yüzden Elmalılı da bu ifadeyi hadis olarak nitelemeyip bir kural olarak görmüş olabilir.⁵⁸

Verilen tüm bu örneklerden hareketle müellifin hadis diye meşhur olup da gerçekte hadis kaynaklarında geçmeyen sözleri hadislerden ayırt etme özelliğine sahip olduğu sonucuna ulaşılabilir.⁵⁹

⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 2649. Bkz. Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 218-9.

⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 1741. Elbanî bu ifade için “*لا باطل لا اصل له*” demmiştir. Bkz. *Silsiletu'l-ahadisid-daiife ve'l-mevdúa*, 1408/1988, Riyad III, 222-4, (no:1103).

⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 5161. Ayrıca bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 173.

⁵⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 699, 797, c. IV, s. 2979.

⁵⁸ Mâlik, *Muvatta*, “Akdiye”, 31; İbn Mâce, “Ahkâm”, 17; Ayrıca bkz.: Aclunî, *Keşfu'l-hafa*, II, 491.

⁵⁹ *Hak Dini Kur'an Dili*, Doç. Dr. İsmail Karaçam, Yrd. Doç. Dr. Emin Işık, Dr. Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel tarafından sadeleştirilmiş, hadislerin tahriri yapılmaya gayret edilmiş ve bir de fihrist oluşturulmuştur. (ty., İstanbul, Azim Dağıtım) Fakat kitabın aslında müellifin hadis diye nitelediği ifadeler sadeleştirilenler tarafından hadis şeklinde gösterilmiştir. Aynı şekilde, oluşturulan fihristte (Nusrettin Bolelli) hadis olmayan ifadeler de hadis gibi yayına sunulmuştur. Bu yüzden sözü geçen baskının yeniden hem sadeleştirmeye hem tahrice hem de hadis fihristine ihtiyacı vardır.

a. Meçhul Rivayetlerin Kullanımı

Hak Dini Kur'an Dili tefsirinin birçok yerinde herhangi bir eser ya da müellife işaret edilmeden "rivayet olunduğuna göre", "rivayet olunuyor ki", "rivayet olunduğu üzere", "rivayet olunmuştur ki", "rivayet edildiğine göre", "rivayet olunur ki", "eshab-ı âsâr demişlerdir ki" ve benzeri meçhul ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadeler, kanaatimizce, Elmalılı'nın rivayet ve hadis kullanımını noktasında en zayıf yönünü yansıtmaları açısından önem arz eder. Vereceğimiz bazı örnekler bu durumu ispatlar mahiyettedir:

Örnek: Rivayet olunuyor ki, Resulullah (s.a.s.) bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmuştur: Allah Teâlâ beni peygamberlikle görevlendirdi. Bundan dolayı çok sıkıldım ve görüyorum ki insanlar beni yalanlıyor, Yahudiler, Hristiyanlar ve Kureyş korkutuyorlar. Ne zaman ki Allah 'peygamberlik görevini tam tebliğ etmezsen seni cezalandırırım' dedi o zaman korkum tamamen yok oldu.⁶⁰

Örnek: Hadis kitaplarında sahih bir rivayet ile tahrir olunduğuna göre:...⁶¹

Örnek: "el-Camiu's-sagîr'de *خمسة لا يعلمهن الا الله* "Beş şeyi Allah'tan başkası bilemez." şeklinde vârid olan Büreyde hadisinde Münâvî kebîr şerhinde der ki: "yani bu beş şeyi Allah'tan başkası hem külli hem de cüzî olarak ihata ve şümul vechi üzere bilmez."⁶²

Elmalılı, beş bilinmeyen (Mugayyebat-ı hamse) olarak bilenen konuyla ilgili olarak kullandığı hadislere, Ahmed, Buhârî, Müslim, İbn Mâce gibi daha muteber kaynaklarda bulunmasına rağmen el-Camiu's-sagîr'i kaynak olarak göstermeyi tercih etmiştir.⁶³

Müellifin meçhul ve muğlak kalıplar kullanarak rivayette bulunmasıyla ilgili birçok örneğe rastlamak mümkündür.⁶⁴

⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 1737.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 972-3.

⁶² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. V, s. 3853.

⁶³ Ahmed, *Müsned*, II, 52, 426; Buhârî, "İman", 37; Müslim, "İman", 5, 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 9, "Fiten", 25; Suyutî, *el-Camiu's-sagîr*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1401/1981, I, 612; Münâvî, *Feydu'l-kadîr şerhu'l-câmiî's-sagîr*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1415/1994, III, 610.

⁶⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 237, 668, 680, 819-20, 866, 975-6, c. II, s. 1074, 1076-7, 1132, 1149-50, 1496, 1569, 1600, 1660, 1737, c. III, s. 1893, 2230, 2292-93, 2379-80, 2400, 2458, 2480, 2544, 2564, 2575-766, 2591-92, 2616, 2621-22, c. IV, s. 2800, 2879, 2895, 2913-14 (dipnot), 2925 (dipnot), 2989, 3163-64 (dipnot), 3194, c. V, s. 3647.

a. Hadis Olarak Belirtilen Bazı Lafızların Kullanımı

Hak Dini Kur'an Dili tefsirinde hadis olarak okuyucuya aktarılan bir kısım rivayetlerin, ya çok zayıf hadis ya da hadis olup olmadığına şüphe olduğu açığa çıkmaktadır. Bunların sayısı çok olmayıp birkaç örneği şu şekildedir:

Örnek: İslam'ın sadece kılıçla yayıldığı iddiası tarihe ve İslam ahkâmına yapılmış açık bir iftiradır. Gerçeği şu hadiste görmek mümkündür: ان الله يزع بالقرآن بالسيف ما لا يزع بالقرآن "Allah Teâlâ Kur'an'ın defetmeyeceği bazı fenalıkları kılıç ile defeder."⁶⁵

Yaptığımız araştırmada bu ifadeye muteber hadis kaynaklarında rastlanamamıştır. Ancak bu ifadeye bazı kitaplarda zaman zaman bir kaide veya önemli bir söz olarak yer verilmiştir.⁶⁶

Örnek: Fatıha suresinin tefsirinde şu ifadeler yer verilmiştir: Şüphesiz böyle bir muamele Hz. Peygamber'in تخلقوا باخلاق الله "Allah'ın ahlakı ile ahlaklanınız." hadis-i şerifinde işaret buyurduğu ilahî ahlakın en şayanı hayret tecellilerinden biridir.⁶⁷ Hadis kaynakları tarandığında Hz. Peygamber'den nakledilen böyle bir hadisin olmadığı görülür. Fakat bu ifadeyi bazı tefsirler Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadis olarak kullanmıştır.⁶⁸ Elmalılı da bu sözü kaynak olarak kullandığı tefsirlerden yola çıkarak Hz. Peygamber'e nispet etmiş ve hadis olarak nitelemiş olabilir.

a. Tekrar Eden Hadisler

Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsirinin bir yerinde yer verdiği bir rivayet veya hadisi, bu rivayet veya hadise yeniden duyulan ihtiyaç sebebiyle başka bir yerde de tekrarlamıştır. Bu konuya örnek olarak şu rivayetler verilebilir:

Örnek: كما تكونوا بولي عليكم⁶⁹

⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 689-690, 692.

⁶⁶ 72 İbnu'l-Esir, *en-Nihaye*, Beyrut ty., وزع md., V, 180; İbn Manzur, *Lisanu'l-arab*, Beyrut 1414/1994, وزع md. (VIII, 390) (من يزع السلطان اكفر من يزع القرآن); İbn Teymiyye, *el-Hısbu fi'l-İslam*, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, yy, ty, s. 44.

⁶⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 110.

⁶⁸ Mesela Râzî'de şöyle bir ifade mevcuttur:

فقيل في احدها: إنها التخلق بأخلاق الله بقدر الطاقة البشرية ومدار هذا المعنى على قوله صلى الله عليه وسلم : «تخلقوا بأخلاق الله تعالى

Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, Beyrut 1411/1990, c. VII, s. 60, XVI, 81.

⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 113, 454, c. II, s. 1071, c. IV, s. 3112.

Örnek: ... الخلال بين والحرام بين ⁷⁰

Örnek: يد الله مع الجماعة ⁷¹

Bu gibi rivayet ve hadislerin eserin muhtelif yerlerinde daha başka örnekleri de mevcuttur.⁷²

Sonuç

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ayetleri ilkin yine Kur'an ayetleriyle, ikinci olarak Hz. Peygamber'den aktarılan hadislerle, sonrasında sahabe ve tabiînden tefsir olarak gelen rivayetlerle, son olarak da bu üç esasın araştırılmasının ardından Arapça ve şer'î ilimler ile aklî ilimler çerçevesinde yapılan yorumlarla açıklamıştır. Elmalılı'nın ayetlerin izahında kullandığı hadis kaynakları arasında Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok hadis kitabını saymak mümkündür. Elmalılı eserinde hadisleri naklederken onların doğru anlaşılması için iyi bir tahlille birlikte iyice tahkik etmenin gereğine ve rivayetleri bir bütünlük içerisinde ele almanın lüzumuna değinmiş, İsrailiyât konusunda seçici davranmaya, eserine aldığı hadisler hakkında hadis imamlarının değerlendirmelerine yer vermeye gayret etmiş, bazı müelliflerin rivayetleri kendi görüşünü temellendirmek için ayetleri yorumlaması konusuna da yer yer değinmiştir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın kaleme aldığı hem dirayet hem de rivayet tefsiri olma özelliği taşıyan Hak Dini Kur'an Dili adlı eserinde hadis disiplininin her türünden çokça rivayet ve hadis kullanılmıştır. Ayetlerin tefsiri, sebeb-i nüzûlün izahı ve surelerin faziletlerini açıklarken kullandığı bu rivayetlerin kaynağını yer yer ya müellifin ya da eserin ismini işaret ederek belirtmiş, bazen de bu rivayetlere müellifin veya eserin ismini vermeden eserine almıştır. Kullandığı bu rivayet ve hadisleri birinci el hadis kaynaklarından almak yerine tefsirlerden yani ikinci hatta üçüncü el durumdaki kaynaklarından almayı tercih etmiştir. Bu nakilleri ise genellik-

⁷⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 2040, c. VI, s. 4480.

⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 1153, c. V, s. 4229.

⁷² Başka örnekler için bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, (c. I, s. 557, 1002, c. II, s. 1670, c. IV, s. 2708, 3194, 3423, 4510, c. V, s. 4586, c. VII, s. 5482, c. VIII, s. 5962, 6421), (c. IV, s. 2826, c. VI, s. 4656, c. VII, s. 5779), (c. V, s. 3985, c. VI, s. 4609, c. VII, s. 5634), (c. VII, s. 5614, 5819), (c. I, s. 752, c. II, s. 1305, c. III, s. 2202, 2301, 2523, 2531), (c. I, 663, c. III, s. 2329, c. IV, s. 3004), (c. III, s. 2451, 2453), (c. III, s. 2581, 2613), (c. I, s. 468, c. II, s. 1807, c. IV, s. 2703, 3117, c. V, s. 3838, 4063, c. VI, s. 4690), (c. IV, s. 2830, 2834), (c. III, s. 1962, c. V, s. 3923, c. VIII, s. 6253, 6433), (c. I, s. 673, 861, c. V, s. 4238)

le Râzî, Suyûtî ve Alûsî'nin tefsirlerinden Türkçeye çevirmek suretiyle aktarmıştır. Bu durumda Elmalılı'nın rivayet ve hadisleri nakletme hususunda bir hadisçi kadar titiz ve hassas davrandığını söylemek oldukça zordur.

Elmalılı'nın ayetlerin tefsiri, sebep-i nüzûlün izahı veya bir fikri savunmak için kullandığı rivayet ve hadislerin pek çoğu muteber hadis kaynaklarında geçen sahih hadisler olmakla birlikte zaman zaman sahih hadisler dışında hasen ya da zayıf hadislerle yöneldiğine, hatta bazen uydurma haberlere bile eserinde rastlanmaktadır. Ayrıca Elmalılı, eserin pek çok yerinde 'rivayet olunur ki', 'rivayet edilmiştir ki' ve benzeri ifadeler kullanarak meçhul sıygasıyla bazı rivayetler de kullanmıştır. Hadis ilmi açısından onun bu durumu bir zayıflık olarak değerlendirilebilir. Bunun aksine Elmalılı'nın tefsirinde hadis olarak şöhret bulan ancak hiçbir muteber hadis kaynağında geçmeyen bazı ifadeleri hadis olarak değil de, bir kural, muteber ve hikmetli birer söz olarak değerlendirmesi, onun hadislerin sıhhatine verdiği önem açısından bizlere ipuçları sunabilir.

Hak Dini Kur'an Dili tefsiri, halkımızın daha iyi anlayabilmesi amacıyla günümüz Türkçesi'ne aktarılarak sadeleştirilmiş ve okuyucunun istifadesine sunulmuştur. Fakat iyi niyetlerle sadeleştirilmiş bu yayınlarda bazı hadisler için eksik kaynak gösterimi, bazı hadislerin belirtilen kaynaklarda bulunamaması, kimi zaman sahih kaynaklarda rivayet edilen hadisler için ikinci dereceden dipnot gösterimi, bazen de hadislerin kaynağının zikredilmemesi gibi birtakım yanlış aktarma ve hatalar söz konusudur. Bu yüzden sadeleştirilmiş baskılardan istifade edilirken hadisler için ayrıca dikkat edilmesi gerekmektedir. Elmalılı tefsirindeki hadislerin tahriri ile ilgili çalışmalar da yapılmış iken, hem hadislerin hem de diğer başvuru kaynaklarının bulunup dipnotlarda gösterildiği, sadeleştirme ve baskı hatalarının giderildiği yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Elmalılı'nın tefsir, kelam, felsefe, sosyoloji, psikolojiyle gibi bilimlerle olan ilişkisi araştırılırken onun hadis konusundaki yöntemi hakkında kesin bir kanaate varabilmek için titizlikle yapılmış yüksek lisans veya doktora gibi güncel akademik çalışmalara ihtiyaç vardır. Ancak bu şekilde onun hadis sahasındaki ilmi değeri ortaya konmuş olabilir. Biz de Hak Dini Kur'an Dili'nde hadislerin nakledilmesi, sıhhat ve değerini sınırlı şekilde açıklayan bir inceleme yaptık. Bu çalışma Elmalılı'nın Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsirini hadis ilmi çerçevesinde inceleyecekler için bir numunedir ve çalışmanın daha ileriye götürülmesi gerekir.

Kaynakça

- Aclunî (ö.1162), İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafa ve muzîlu'l-elbâs*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1405/1985.
- Ahmed (ö.241), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Alûsî (ö.1270), Ebû'l-Fadl Şehabeddin es-Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabi, Beyrut ty.
- Bestil, Abdurrahman, *Elmalılı Tefsirindeki Hadislerin Tahriri*, (I-III. Ciltler), Konya 2004, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Bilgin, Mustafa, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 153-163.
- Buhârî (ö.256), Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahih*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Dârimî (ö.255), Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Ebû Dâvud (ö.275), Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Elbânî (ö.1999 m.), Muhammed Nasiruddin el-Elbânî, *Silsiletu'l-ahadis'id-dâife ve'l-mevdûa*, Riyad 1408/1988.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Neşreden: TDV), Ankara 1993.
- Elmalılı (ö. 1942 m.), Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, Matbaai Ebuzyiya, Neşr.:Diyanet İşleri Reisliği, İstanbul 1936.
- el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, (Neşr: A. J. Wensinck), I-VII, Çağrı Yay., İstanbul 1986.
- Ersöz, İsmet, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, Konya 1986, (Basılmamış Doktora Tezi).
- _____, *Hak Dini Kuran Dili'nde Hadis İstimal Tarzı*, Erzurum, 1976, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Gözalán, Bestami, *Elmalılı Tefsirindeki Hadislerin Tahriri*, (VI, VIII ve IX. ciltler), Konya 2007, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Hak Dini Kur'an Dili*, (sadeleştirenler: Doç. Dr. İsmail Karaçam, Yrd. Doç. Dr. Emin Işık, Dr. Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel), İstanbul ty, Azim Dağıtım.
- Hâkim (ö.405), Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, (Thk.: Mustafa Abdulkadir Atâ), I-IV, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1411/1990.
- Hatîb Bağdadî (ö.463), Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut ty.
- İbn Hişâm (ö.218), Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm el-Meâfirî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I-II, 2. baskı, Mustafa el-bâbi'l-halebî, Mısır 1375/1955.

- İbn Mâce (ö.275), Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid, *Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.
- İbn Manzûr (ö.711), Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisanu'l-arab*, I-XV, Dâru sâdır, Beyrut 1414/1994.
- İbn Teymiyye (ö.728), Ebû'l-Abbâs Takıyyuddîn Ahmed b. Abdulhalim, *el-Hısbe fi'l-İslam*, Dâru'l-kâtibi'l-arabi, yy, ty.
- İbnu'l-Esîr (ö. 606), Mecduddin Ebu's-Sa'âdât b. el-Esir el-Cezerî, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis*, Beyrut ty.
- Mâlik (ö.179), Malik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Münâvî, (ö.1031) Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcib'ârifin b. Nûriddîn Ali el-Münâvî el-Haddâdi, *Feydu'l-kadîr şerhu'l-câmiî's-sağîr*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1415/1994.
- Müslim (ö.261), Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahih*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Nesâî (ö.303), Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (Thk.: Abdulgaffar Süleyman el-Bundâri-Seyyid Kesrevî Hasen), I-VI, Beyrut 1411/1991.
- _____, *Sünen*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Özel, Recep Orhan, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsirciliği*, Sivas 2002. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Râzî (ö.604), Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Ali, *et-Tefsîru'l-kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, I-XX, Dâru'l-kütubi'l-ilmîyye, Beyrut 1411/1990.
- Suyûtî (ö.911), Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir, *ed-Durru'l-mensûr fi tefsiri'l-me'sûr*, Beyrut 1414/1993.
- _____, *el-Câmiu's-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşiri'n-Nezîr*, I-II, Dâru'l-fikr, Beyrut 1401/1981.
- Tekiner, Saliha, *Elmalılı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci*, (IV, V, VI. Ciltler), Konya 2006, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tirmizî (ö.279), Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 57-62.